

הרב פרופ' אפרים קנרפוגל

טינעק נ.ד.ד.

על נוסחה ומקורה של תפילת אב הרחמים

התופעה של קידוש השם בחבל הריינוס בעת מסע הצלב הראשון באביב של שנת תתנ"ו, תופעה שחזרה על עצמה במקרים נוספים בארצות אשכנז במאות ה"ב וה"ג, הפכה להיות נושא רגיש ומסקרן לרצף של חוקרים. אי אפשר לזהות את מספרם המדויק של מקדשי השם, או אפילו את האחוזים מן האוכלוסיה היהודית שעשו כך. אך ברור שצריך לכלול בין מקיימי מצות קידוש השם באשכנז דאז לא רק את האנשים, הנשים והטף שמסרו את עצמם למיתה בידי הנוצרים ושרכו במחיר חייהם מלהשתתף בפולחן הנוצרות, אלא גם את הילדים והמשפחות שנשחטו על ידי הוריהם ואבותיהם, שלבסוף איבדו גם את עצמם בחרבותיהם, בכדי שלא ינעו לייסורים שהאויב היה מוכן לבצע שוב ושוב על מנת לכופם להמיר את דתם.¹

ואמנם, אין לראות בהנהגה דתית זו, שבודאי נבעה מאמונה פשוטה ועמוקה, בעיקרה כתכסיס בכדי להנקם מן הנוצרים או להביא לימות המשיח בצורה מיידית. דוקא בתחומים האלו היתה יהדות אשכנז יחסי מתונה. כפי שנהגו לעשות גם בנושאים אחרים באמונות ודעות שהיו הרבה פחות רגישים, חכמיה הציעו כמה דרכים שונות בכדי להגיע ליעדים האלה. כך, למשל, גילו ראשוני אשכנז שתי שיטות מובהקות אך מופרדות בכדי לערוך חישובי הקץ². בדומה, חכמי אשכנז פיתחו שתי שיטות בענין הגאולה המגיירת מול הגאולה נוקמת, ז"א, האם צדיקי אומות העולם יצטרכו לעבור תהליך גיור בימות המשיח או לאחר מכן, או שמא יוכלו להישאר אפילו אז בנפרד מן העם היהודי.³ אנו מכירים כהיום שבהתרבות הרבנית האשכנזית היתה בדרך כלל הרבה יותר רחבה ממה שרגילים לחשוב, ואכמ"ל.⁴

על כל פנים, בני אשכנז שבימי הביניים ראו את עצמם מחויבים לפי מיטב יכולתם לזכור ולהזכיר להקב"ה, ולהתחנן לפניו, על אלו שמסרו את נפשם על קדושת השם. ספרי הזכרונות שנתחברו על ידי הקהילות, והקינות והסליחות שתיארו את אלו שמתו בקידוש השם, הם עדויות חשובות לכך.⁵ כמו כן, מקובל בקרב חוקרי התפילה שתפילת 'אב הרחמים', הנאמרת

1 לבעיות ההלכתיות הכרוכות בהנהגה זו ולפתרונות שהוצעו על ידי כמה מבעלי התוספות, ראה מאמרי, "Halakhah and Metzuit (Realia) in Medieval Ashkenaz: Surveying the Parameters and Defining the Limits," *The Jewish Law Annual* 14 (2003), pp. 193-224. שם מובא גם מכלול של מחקרים שדנו בתופעה זו מכמה היבטים.

2 ראה מאמרי, "חשובי הקץ של חכמי אשכנז מרש"י ובני דורו ועד לתקופת בעלי התוספות", רש"י: דמותו ויצירתו, בעריכת א' גרוסמן וש' יפת, ירושלים תשס"ט, עמ' 381-401.

3 ראה אברהם גרוסמן, "הגאולה המגיירת" במשנתם של חכמי אשכנז, ציון נט (תשנ"ד), עמ' 325-342.

4 ראה כעת ספרי, *The Intellectual History and Rabbinic Culture of Medieval Ashkenaz* (Detroit, 2012).

5 ראה, למשל, Sigmund Salfeld, *Das Martyrologium des Nuernberger Memorbuches* (Berlin, 1898); וא"מ

בדרך כלל לאחר 'יקום פורקן' בסוף תפילת שחרית של שבת⁶, נתחברה באיזור אשכנזי בכדי לשבח ולבכות את ההרוגים על קידוש השם בשנת תתנ"ו. אחד הנסיונות העדכניים והסמכותיים ביותר לאשש זיהוי זה נעשה בידי א"א אורבך, בכרך המבוא למהדורת הספר ערוגת הבשם לר' אברהם בן עזריאל מביהם. אורבך הדגיש את העובדה שר' אפרים מבונא (נפטר 1197), שמלבד היותו דיין ופייטן חשוב חיבר גם פירוש לפיוטים, ידע על מקומה של 'אב הרחמים' בסדר התפילה ואף פירש אותה – ומכאן שהתפילה נאמרה בימיו. יחד עם זאת, ר' אפרים כתב גם הוראות מתי יש לומר את תפילת 'אב הרחמים', עובדה המרמזת לכך שהתפילה נקבעה רק סמוך לזמנו של ר' אפרים. הדברים אכן מסתברים לאור ההנחה שהתפילה נתחברה לאחר תתנ"ו, במהלך המאה השתים-עשרה.

על פי קטע בכתב יד פרמא, דה רוסי 655, אותו הוא ייחס לר' אפרים מבונא, אורבך כתב:⁷ ר' אפרים הוא, עד כמה שידוע לי, הראשון המזכיר אמירת תפלת אב הרחמים ומפרשה. בסוף פירושים של הזולתות שבין פסח לעצרת נאמר: "לאחר זכרון נשמות הקדושים אומ' החזן אשרי ולאחר אמירתו יתחיל בקול רם ויאמר אב הרחמים שוכן במרומים." אחרי הוראות אלה, הקטע מביא מקור מן המדרש התומך במנהג הזכרת "כל אותן שקידשו השם, וכן אנו מבקשים פני אב הרחמים שיפקוד ברחמיו אותם הקדושים שמסרו עצמם על קידוש השם הנאהבים ונעימים בחייהם להק' ובמותם לא נפרדו מאהבתו".⁸ אורבך הזכיר גם

הרבמן, גזירות אשכנז וצרפת, ירושלים תש"ה.

6 על תפילת יקום פורקן, ראה Charles Duschinsky, 'The Yekum Purkan', *Livre d'hommage a la mémoire du Dr. Samuel Poznanski*, Warsaw 1927, pp. 182–198; Neil Danzig, "Two Insights from a Ninth-Century Liturgical Handbook: The Origins of Yekum Purkan and Qaddish de-Hadata." in Stefan C. Reif (ed.), *The Cambridge Genizah Collections: Their Contents and Significance*, Cambridge 2002, pp. 74–122.

7 אפרים א. אורבך, ספר ערוגת הבשם, חלק רביעי: מבוא ומפתחות, ירושלים תשכ"ג, עמ' 49, על פי כתב יד פרמא, דה רוסי 655, דף ג153-ג154. אורבך (שם, הערה 53) ציין את הדפים קמד ע"ו-קמה ע"א, אבל דפים אלה מכילים את תחילת החטיבה של הפירושים לזולתות מפסה עד שבועות, במקום את סופה של חטיבה זו. יצויין גם שקיימות שתי שיטות מיספור לדפי כתב יד זה. שיטה אחת משתקפת בקטלוג פרמא, Benjamin Richler (ed.), *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma, paleographical and codicological descriptions by Malachi Beit-Arié*, Jerusalem 2001, p. 299 ואילו האחרת משתקפת בקטלוג המכון לתצלומי כתב-יד עבריים בספריה הלאומית בירושלים (מספר סרט 13920) והיא השיטה הנוהגת במאמר הנוכחי.

8 בכתב היד מופיעים דברים נוספים בעניין 'אב הרחמים': "מנשרים קלו ומאירות גברו, פס' בשמואל על שאול ויהונתן... ופסוק נקמה מזכירין כמו הרנינו גוים עמו כלומר לאותו זמן ישבחו אומות העולם את ישראל ראו מה שבחו אומה זו שדבקו בהקב"ה בכל התלאות שעברו עליהם ולא עזבוהו. כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו שלם להם על הגזל ועל החרם וכפר לשון פיוס... וכן דמם לא נקיתי אע"פ שניקו אותם משאר עבירות שפכות דם ישראל' לא ינקה להם ואימתי תהיה זאת כשהקב"ה [דף קנג ע"ה] שוכן בציון ידין בגוים מלא גויות כמו שעשה במצרים שדנם במלאתם על הים. מחץ ראש פרעה שהיה שר על ארץ רבה וחשובה וכן בימי סנחריב שנפלו פגרים מתים וכן סנחריב עצמו שהיה ראשו של מטה, כן

חוקרים קודמים שייחסו את תפילת 'אב הרחמים' לתקופת מסע הצלב הראשון, וסיים: "מדברי ר' אפרים יוצא שהתפלה תוקנה בימי מסע הצלב הראשון ושנהגו לאמרה בכל השבתות שבין פסח לעצרת".⁹ אורבך ייחס את הקטע המדובר לר' אפרים מבונא במסגרת דיון אודות פירושי ר' אפרים לפיוטים – דיון התופס כשני-שליש (חמישה מתוך שמונה סעיפים) מהפרק השני במבואו לספר ערוגת הבשם. לאורך הספר, אורבך הניח שר' אפרים הוא המחבר של מרבית הפירושים בכתב יד פרמא 655 (ובמספר כתבי יד דומים, כדוגמת כ"י המבורג 152 וכ"י בודפשט קאופמן 399), למרות ששמו המפורש של ר' אפרים אינו מופיע בו אלא לעתים רחוקות.¹⁰

כיוכל שנים עברו מאז פרסם אורבך את מחקרו, ובמהלך שנים אלה, מספר חוקרים טענו כי יש לייחס רבים מהפירושים הבלתי-מזוהים לחכמים אשכנזיים אחרים המוזכרים גם הם בכתבי היד, וכי חלקן של ר' אפרים מבונא בפירושים אלה קטן הרבה יותר מחלקם של חכמים אלה. בין הדמויות נמנים שני תלמידים של רש"י – ר' שמעיה ור' יוסף קרא – שהקדימו את זמנו של ר' אפרים מבונא בשתי דורות. שיטתם הפרשנית עקבית למדי, ועל פיה ניתן לייחס להם פירושים רבים שאינם נושאים שם מחבר.¹¹

החטיבה בכתב יד פרמא 655 שבתוכה נמצא הקטע אודות 'אב הרחמים' (דפים 130א–172ב) נתחבר ככל הנראה בידי חכם בשם אורשרגו בן אשר. זהותו של מחבר החטיבה, ושמות כמה מרביתיו, עולות ממקומות שונים. בדף 161 בכתב היד כתוב "אני הכותב שמעתי", כאשר בכתב יד מקביל (כתב יד אוקספורד 1148, דף 160ב) הנוסח הוא "שמעתי אני הכותב אורשרגו ב"ר אשר". בדף 145 בכ"י פרמא נזכר "מורי ר' יקר הלוי", ור' יקר מופיע שוב בדף 151 ובדף 158. המפרש כתב "ואני הכותב שמעתי מפי ר' יחיאל מפריש" (דף 158א), וגם "שמעתי מפי ר' אלעזר בן רבינו יב"ק ז"ל" (דף 152א).¹²

יעשה לאומות העולם שיעשה אותם חללים מגויותיהם וימחץ ראשיהם על הארץ לרוב. מנחל בדרך ישתה כלומ' נחלים ילכו הדמים ויתרוה הארץ מדמיהם על כן שינצחו אויביו ידום וכו'". לאחר מכן הפירוש ממשיך: "אתחיל זולתות לג' שבתות שבין י"ז בתמוז לתשעה באב."

9 אורבך, ערוגת הבשם, שם, עמ' 49, הערה 51. השווה יצחק משה אלבוגן, התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית, תרגם יהושע עמיר, תל-אביב תשל"ב, עמ' 151; אברהם דוד, 'זיכרונות והערות על גזרות תנ"ו – בדפוס ובכתבי יד עבריים', יהודים מול הצלב: גזרות תנ"ו בהיסטוריה ובהיסטוריוגרפיה, ערכו יום טוב עסיס ואחרים, ירושלים תש"ס, עמ' 197. דוד רושם את 'אב הרחמים' בין הקינות לזכר פרעות תנ"ו על סמך קביעתו של אורבך.

10 אורבך, ערוגת הבשם, עמ' 39–72. מקומו של ר' אפרים מבונא מודגש בעמ' 39–43, 51–53, 68–69.

11 אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 328, 338–339, 355–356, 384–387, 516–521; Elisabeth Hollender, *Piyyut Commentary in Medieval Ashkenaz*, Berlin 2008, pp. 41–45, וראו תיאור כתב יד פרמא 655 בקטלוג המכון לתצלומי כתבי יד: "לדעתו של א"א אורבך, ערוגת הבשם ח"ד, ירושלים תשכ"ג, הפרוש שבכתב-היד הוא ברובו הגדול של ר' אפרים בן יעקב מבונא (ראה בפרט עמ' 39 הערה 84). אך באמת חלקן של ר' אפרים בפירוש הוא מצומצם מאד, ורובו הוא מאת מחברים אחרים."

12 ראה קטלוג המכון לתצלומי כתבי יד, וקטלוג פרמא (לעיל, הערה 7). ראו גם ספרי, *The Intellectual History and Rabbinic Culture*, פרק ה', הע' 321; שמחה עמנואל, 'חשבון הלוח וחשבון הקץ: פולמוס יהודי-נוצרי בשנת 1100', ציון סג (תשנ"ח), עמ' 152, הע' 41.

בין אם ר' אורשרגו למד מפי ר' יחיאל מפריס (שנפטר סביב שנת 1260) וגם מפי ר' אלעזר מוורמיישא (שנפטר כבר בשנת 1237), ובין אם רק קיבל את דבריהם מפי השמועה, מסתבר שהוא חי באמצע המאה השלוש-עשרה, כפי שעולה גם מלימודיו בפני ר' יקר מקולונייה. נראה, שבדומה לר' יצחק בר משה אור זרוע (נפטר 1250) ומהר"ם מרוטנבורג (נפטר 1293), ר' אורשרגו היה תלמיד חכם ממוצא אשכנזי שנסע ללמוד תורה גם בצפון צרפת.¹³ אם אכן ר' אורשרגו בן אשר הוא מחבר הקטע אודות תפילת 'אב הרחמים', הרי שקשה לטעון שהתפילה מכוונת אך ורק למאורעות תתנ"ו, שהתרחשו כמאה וחמישים שנה לפני זמנו של ר' אורשרגו, ובשנים החוצצות אירעו פרעות נוספות בקהילות ישראל כדוגמת אירועי מסע הצלב השלישי (1189–1191). אך זו איננה סיבה מספקת כדי לשלול את הקשר בין 'אב הרחמים' לבין מסע הצלב הראשון.

הקישור בין תפילת 'אב הרחמים' לבין מאורעות תתנ"ו מתחזק לאור כמה ביטויים בתפילה הקרובים מאוד ללשונות המופיעים בכרוניקה של ר' שלמה בן שמשון. בבואו לתאר את מותם על קידוש השם של שני יהודים, אברהם ב"ר אשר ושמואל ב"ר תמר, כתב הכרוניקאי: "ויכו את מר אברהם ופול ארצה וימות. וגם מר שמואל נהרג שם עמו. וישימו בטחונם בקדוש ישראל ונכנסו שניהם יחד לאוצר מכללו [= היכלו של הקב"ה] עד יום פקודת דם השפוך ואז ידין בגוים מלא גויות וגו'. ונאמר הרנינו גוים עמו כי דם עבדיו יקום וגו'".¹⁴ סופו של הקטע מבוסס על פסוק בתהלים עט ("יודע בגוים לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך"), ועל פסוקים בתהלים קי ודברים לב, מג. שלושת הפסוקים הללו מופיעים גם בחלקה השני של תפילת 'אב הרחמים'. הכרוניקה של ר' שלמה בן שמשון נתחברה בשנת 1140 (אם כי, ייתכן שהיא מבוססת על תיאור שנכתב סמוך יותר לזמן הפרעות) והיא נכללה בתוך כרוניקה קהילתית של העיר שפיירא אחרי 1170.¹⁵ נושא נקמת ה' עולה שוב בסוף הכרוניקה, אך שם הוא מלווה בפסוקים אחרים מן המקרא.¹⁶

13 קינה לקדושי פרנקפורט משנת 1241, הפותחת 'אשא בכי ונהי ואומר אויה' מיוחסת לפייטן בשם אורשרגו בכתב יד פרמא דה רוסי 1104, דף 352 (ובכ"י ירושלים, אוסף פרטי ג, ס' 41225 במכון לתצלומי כתבי יד, דף 352, וכ"י קרימונה, ארכיון המדינה 43). ראה עוד: ישראל דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א, ניו יורק תש"ל, ערך 7741א. אפרים קופפר, תשובות ופסקים, ירושלים תשל"ג, עמ' 270–271, הדפיס תשובה מאת ר' אורשרגו בן שמואל. ראה גם ד"ש ששון, אהל דוד, לונדון תרצ"ב, ח"א, עמ' 183.

14 א"מ הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, עמ' 42.

15 Robert Chazan, *European Jewry and the First Crusade*, Berkeley 1987, pp. 42-43; Robert Chazan, 'The Hebrew First Crusade Chronicles: Further Reflections', *AJS Review* 3 (1978), pp. 79-90; רוברט

חזן, מסע הצלב הראשון והיהודים, ירושלים תש"ס, עמ' 86.

16 הברמן, גזירות אשכנז וצרפת, עמ' 58–59: "ולמחרת [עשן] כמו כן עד שהרגו את כולם אותם ההולכים עם פידרון הכומר. ונקם הקב"ה נקמת דם עבדיו מהם ולא נותר מהם אפילו איש אחד... עד שדרכו על גבם כמו שדרכו על היבשה והפליטה באה. ושימעה ושמה לבנו כי הראנו ה' נקמה באויבינו. ובימים ההם לקתה החמה וביום ההוא שיבר ה' גאון אויבינו ונעקר שמם... ותשיב להם גמול ה' כמעשה ידיהם תן להם מגינת לב תאלתן להם וגו' תרדוף באף ותשמידם מתחת שמי ה' כי יום נקם לה' שנת שילומים לריב ציון וגו'".

אולם, עיון בנוסחי תפילת 'אב הרחמים' שבכתבי היד מעלה רמזים למאורעות שהתרחשו לאחר תתנ"ו. באחד מכתבי היד מופיע הנוסח הבא:¹⁷

אב הרחמים שוכן מרומים ברחמיו העצומים הוא יפקוד ברחמים החסידים והישירים והתמימים קהילות הקודש שמסרו נפשם על קדושת השם הנאהבים והנעימים בחייהם וכו'... וינקום בימינו לעינינו נקמתו ונקמת עמו ונקמת תורתו ונקמת דם עבדיו השפוך ככת' בת' משה איש הא-להים הרנינו גוים עמו וכו'.¹⁸

המיוחד בנוסח זה שמלבד 'נקמת דם עבדיו השפוך', ביטוי המופיע בתהלים עט, י, מזכרות גם נקמות נוספות – 'נקמתו ונקמת עמו ונקמת תורתו'.¹⁹ ייתכן, כמובן, שביטויים אלה מכוונים למאורעות תתנ"ו. אבל אם נניח שהתפילה נתחברה במאה השלוש-עשרה, ניתן לפרש את הביטוי 'נקמת תורתו' כמכוון לשריפת התלמוד בפריס בשנת 1242. ר' אורשרגו, שהכיר את ר' יחיאל מפריס ואת תורתו, ידע מן הסתם את אשר התרחש בפריס. למרות שהוא פירש את התפילה אך לא חיבר אותה, ייתכן שאירוע זה שאירע בזמנו הוא הרמז בתפילה. ניתן אולי לטעון שתפילת 'אב הרחמים' נתחברה ביחס לפרעות תתנ"ו, כפי שעולה מהמנהג לומר את התפילה דווקא בשבתות ספירת העומר,²⁰ אבל הביטוי 'נקמת תורתו' נוסף בתקופה מאוחרת יותר לאור התרחשויות של המאה השתים-עשרה והשלוש-עשרה.²¹

- 17 ראה כ"י וטיקן 326 (ס' 373 – מנהג אשכנז המערבי מהמאה הארבע עשרה), דף 332.
- 18 נוסח דומה גם בכ"י לייפציג, ספרית האוניברסיטה B. H. 36 (ס' 74935 – מנהג אשכנז המערבי, מהמאה החמש-עשרה), דף 75 (לפי המיספור החדש), אלא שבו המשפט מסתיים, "שמסרו עצמם על קדושת השם" במקום "שמסרו נפשם" (ולא נמצאים שם המלים בימינו לעינינו); והשווה גם כ"י קלוני, המוזיאון 12290 (ס' 14772, מנהג רומיישא, מהמאה הארבע-עשרה), דף 114ב. ישראל י' יובל, שני גוים בבטנך: יהודים ונוצרים – דימויים הדדיים, תל-אביב תש"ס, עמ' 152, ציטט את תפילתו של ר' שמעון בן שמואל בספרו הדרת קודש, לפי הנוסח המופיע בכ"י מוסקבה גינצבורג 482, דף א25: "קנא לשמך הגדול ונקום לעינינו נקמת תורתך ונקמת דם עבדיך השפוך על קדוש שמך" (הנוסח הזה אינו מופיע בדפוס – אדם שכלי המדקדק בהדרת קודש, טיהינגן ש"ך). על ר' שמעון בן שמואל ראה ישראל י' יובל, חכמים בדורם: המנהיגות הרוחנית של יהודי גרמניה בשלהי ימי הביניים, ירושלים תשמ"ט, עמ' 295–300.
- 19 השווה יובל, שני גוים, עמ' 151–154, המדגיש את הנושא של נקמת ה' המופיע בנוסח הרגיל של 'אב הרחמים'. יובל עומר גם על הניסוח המקביל בתפילת 'אבינו מלכינו': "אבינו מלכינו נקום לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך". ראה מצודת דוד, תהלים עט, י, על כך שהביטוי "יודע בגוים" רומז לנקמה. על דם הקדושים כזרז לנקמת ה', ראה גם ספר חסידים (פרמא), סימנים תתשלג–תתשלד (המוזכר אצל יובל, שם, עמ' 151, הערה 2). על המיידיות של נקמה זו, ראה הנוסח של 'אב הרחמים' שמופיע בכ"י סנקט פטרבורג Ebr. IV 1 (ס' 69479, סידור כמנהג אשכנז המזרחי משנת 1489), דף א39: "וינקום בימינו לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך" (וכן למעלה בכ"י וטיקן 326). נוסח רווח יותר הוא "וינקום לעינינו נקמת דם וכו'".
- 20 ספר מהרי"ל, מהד' שלמה שפיצר, ירושלים תשמ"ט, עמ' 152–153; דניאל שפרבר, מנהגי ישראל, א, ירושלים תשמ"ט, עמ' קז–קיא; מנהגי ר' חיים פלטיאל, בתוך: דניאל גולרשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"ס, עמ' 44.
- 21 ראה למשל ר' אפרים מבונא, ספר זכירה, מהד' א"מ הברמן, ירושלים תשל"ל, עמ' 17–44. ר' אפרים סיפר את תולדות מסע הצלב השני בצפון צרפת בשנים 1146–1147, וגילגל רשימה ארוכה של פרעות שהתרחשו בין 1171 ל-1196 בצפון צרפת ובגרמניה, וביניהם מאורעות מסע הצלב השלישי באנגליה.

שמואל גליק טען שכתב היד הקדום ביותר המכיל את תפילת 'אב הרחמים' הוא מחזור נירנברג, שנעתק בשנת 1331.²² כתבי היד שנזכרו במאמר זה קדומים למחזור נירנברג בכמה עשרות שנים, וישראל דידוון ציטט הערה של החכם יוסט שמצא את התפילה בכתב יד משנת 1290.²³ בכל מקרה, התפילה אינה נזכרת באשכנז לפני אמצע המאה השלוש-עשרה, תקופת שריפת התלמוד. למרות שלפי חלק מהמנהגים, התפילה נאמרת רק בשבתות ספירת העומר, יש עדיין לתמוה על כך שהתפילה אינה נזכרת בפירושי הסידור של ר' אלעזר רקח, שנפטר ב-1230, או בחיבורים דומים.²⁴

אותו רצף של "נקמות" שנמצא בנוסח 'אב הרחמים' שבכתב היד מופיע גם כתוספת לסליחות ערב ראש השנה. תוספת זו, הנספחת לבקשת רב סעדיה גאון²⁵ שנאמרת אחרי הפזמון הראשי 'זכור ברית אברהם' שחיבר ר' גרשום מאור הגולה, מכילה רשימה של סוגי דם נקי שנשפך על קידוש השם ("וקדשו שמך הגדול ולא חללוהו"):

ונגעו דמי אבות ובנים, דמי רחמניות וילדיהן, ונתערבו דמי אחים ואחיות, ודמי חתנים וכלות, ודמי חכמים וחכמות, ודמי הגונים והגונות, ודמי חסידים וחסידות, ודמי

ראה למשל Robert Chazan, 'Ephraim b. Jacob's Compilation of Twelfth-Century Persecution', JQR 84 (1994), pp. 397-416; Chazan, *Medieval Stereotypes and Modern Antisemitism*, Berkeley 1997, pp. 54-57; Chazan, 'Emperor Frederick I, the Third Crusade and the Jews', Viator 8 (1977), pp. 83-93. שמואל גליק, אור לאבל, ירושלים תשנ"א, עמ' 138, הערה 39. גליק הצייע (עמ' 138-142) שהמנהג האשכנזי של הזכרת נשמות בתפילת שחרית בשבת התחיל רק במחצית השנייה של המאה השנים-עשרה. אולם, אפילו אז, יום הכיפורים נותר האירוע המרכזי שבו הדגישו את הזכרת שמות הנפטרים. בהקשר זה יש לציין את ההוראה המופיעה לפני תפילת 'אב הרחמים' בכ"י פרמא דה רוסי 1030 (ס' 12999, סידור מנהג אשכנז המערבי, המאה החמש-עשרה), דף 96א, הקובעת את אמירת 'אב הרחמים' לשבתות שלפני שבועות ותשעה באב, וכן לשבת שובה. ראה גם Solomon B. Freehof, 'Hazkarath Neshamot', HUCA (1980), pp. 179-184; יצחק (אריק) זימר, 'מנהג מתנת יד והזכרת נשמות', לא יסור שבט מיהודה: הנהגה, רבנות וקהילה בתולדות ישראל – מחקרים מוגשים לפרופ' שמעון שוורצפוקס, ערכו יוסף הקר וירון הראל, ירושלים תשע"א, עמ' 71-74.

23 דידוון, אוצר השירה והפיוט, א, ערך 40.

24 פירושי סידור התפילה לרוקח, מהר' משה הרשלה, ירושלים תשנ"ב, ב, עמ' תקס-תקסב; סידור רבינו שלמה מגרמיזא וסידור חסידי אשכנז, מהר' משה הרשלה, ירושלים תשל"ב, עמ' קעג-קעד. ואכן, נראה שבחלק מקהילות אשכנז, היה מנהג לומר תפילת 'הרחמן' בתוך ברכת המזון עבור "דם עבדיך השפוך" (ע"פ תהלים עט, י). ראה פירושי סידור התפילה לרוקח, ב, עמ' תשמב: "הרחמן הוא... ימלא כל משאלות לבנו לטובה הוא ירום קרנו למעלה וישפיל כל שונאינו למטה למטה ואתה על במותינו תדרוך (דברים לג, כח) הוא ינקום לעינינו נקמת דם עבדיך השפוך". וכן ספר אור זרוע חלק ב, סימן פט (ירושלים תש"ע, ב, עמ' 132): "אם יש להרבות בשבת בהרחמן יצילנו מדקדוקי עניות וינקום נקמת דם עבדיו וכו'".
25 סדר הסליחות כמנהג ליטא, מהר' דינאל גולדשמידט, ירושלים תשכ"ה, עמ' כג: "עיקר תפלה זו היא בקשת ר' סעדיה גאון... כמנהג האשכנזים הוסיפו עליה תפלות אחרות, וכנראה נוספו הפיסקאות ז, י בתקופת גזירות תתנ"ו". אני מודה לפרופ' דוד ברגר שהסב את תשומת ליבי לקטע זה. על נוכחותן והשפעתן של סליחות רס"ג באיטליה ובאשכנז, ראה אברהם פרנקל, פיוט ר' חיאל בן אברהם מרומא, ירושלים תשס"ז, עמ' 26-31.

זקנים וזקינות, ודמי בחורים ובתולות, ודמי פרנסים וחזניהם, ודמי דיינים וסופריהם, ודמי מלמדים ותלמידיהם, ודמי אנשים ונשותיהם. ונהרגו כולם יחד על קדוש שמך המיוחד. ארץ אל תכסי דמם ואל יהי מקום לזעקתם עד ישקיף וירא ה' משמים וינגם נקמתו ונקמת עמו ונקמת תורתו ונקמת דם עבדיו אשר שפכו דמם כמים.²⁶

תיאור זה של הסוגים השונים של מקדשי השם מזכיר ביטויים דומים בקינה לתשעה באב, 'אמרתני שעו מני בבכי אמרר', שנכתבה בידי ר' קלונימוס בן יהודה לזכר מאורעות תתנ"ו.²⁷ אולם יש לשים לב שהבקשה נדפסה מתוך שלושה כתבי יד, כאשר הקדום שבהם (כ"י וטיקן 315) נכתב בשנת 1320, והמאוחר שבהם (כ"י גטינגן 4) הוא משלהי המאה הארבע-עשרה או ראשית המאה החמש-עשרה.²⁸ כפי שהצענו לעיל לגבי תפילת 'אב הרחמים', ניתן לטעון ביחס לבקשה זו שהאירועים הרמוזים בה התרחשו שנים רבות לאחר מסע הצלב הראשון. למרות שבהקשר המצומצם, הביטוי 'נקמת תורתו' יכול להיות מכוון לתורה שנלמדה ונשמרה על ידי אותם קדושים שכבר נזכרו בבקשה, ייתכן בהחלט שהניסוח הזה אמור לכלול גם את שריפת התלמוד.²⁹ במידה מסוימת, הדבר תלוי בשאלה האם הבקשה מנוסחת לאור תפילת 'אב הרחמים', או להיפך, שמחבר 'אב הרחמים' הסתמך על הבקשה. מעניין שבנוסח הבקשה שבכתב יד גטינגן מופיע ביטוי שאינו נמצא בשאר כתבי היד: "וגם התורה הקדושה הנשרפה באש כמה וכמה פעמים".³⁰ נוסח זה מזכיר, אם כן, במפורש את שריפת התלמוד, ולאורו

26 סדר הסליחות, מהד' גולדשמידט, עמ' קכט-קל.

27 ראה, למשל, קינות מסורת הרב [אנגלית], בעירכת ש' פוזנר, ירושלים תש"ע, עמ' 497-503, והערותיו של הגר"ד סולובצ'יק, שם, 4-506.

28 סדר הסליחות, מהד' גולדשמידט, עמ' קכט, ובמבוא למהדורה, עמ' 20. כתב היד השלישי הוא מחזור נינברג – ראה עליו לעיל, הערה 22. הנוסח בכ"י גטינגטון פונה לקב"ה כנוכח: "וינקום נקמתך ונקמת עמך ונקמת תורתך ונקמת דם עבדיך". השווה לעיל, הערות 17-18. לפי הנוסח של אחד מכתבי היד, תשובתו הנוגעת ללב של המהר"ם בדבר אדם ששחט את משפחתו בשעת הפרעות בקובלנץ סביב שנת 1260 מסיימת במלים: "וצור ישראל ינקום את נקמתינו ונקמת תורתו ונקמת דם עבדיו השפוך במהרה בימינו." אבל ייתכן ששורה זו נוספה בידי אחד המעתיקים. ראה מהר"ם מרוטנבורג: תשובות פסקים ומנהגים, מהד' י"ז כהנא, ב, ירושלים תש"ך, עמ' נד (סימן נט); י"ז כהנא, שו"ת ר' יצחק אור זרוע ומהר"ם בן ברוך, סיני יג (תש"ג-תש"ד), עמ' רצד; אברהם יצחק איגוס, תשובות בעלי התוספות, ניו יורק תשי"ד, עמ' 189, סימן קא; שמחה עמנואל, תשובות מהר"ם מרוטנבורג וחבריו, ירושלים תשע"ב, עמ' 996, 1010, 1046.

29 רבות נכתב על ויכוח התלמוד של 1240, שהוביל לשריפת התלמוד. ראה למשל Robert Chazan, 'The Hebrew Report on the Trial of the Talmud: Information and Consolation', in Gilbert Dahan (ed.), *Le brûlement du Talmud à Paris (1242-1244)*, Paris 1999, pp. 79-93; Paul Rose, 'When Was the Talmud Burned at Paris? A Critical Examination of the Jewish and Christian Sources and a Suggested New Dating: June 1241', *Journal of Jewish Studies* 62 (2011), pp. 324-339; Judah Galinsky, 'The Different Hebrew Versions of the "Talmud Trial" of 1240 in Paris', in Elisheva Carlebach and Jacob Schachter (eds.), *New Perspectives on Jewish-Christian Relations – In Honor of David Berger*, Leiden 2012, pp. 109-140.

30 סדר הסליחות, מהד' גולדשמידט, עמ' קל.

מסתבר שהבקשה אכן מכוונת למגוון של פגיעות ביהודי אשכנז בימי הביניים, ולא רק למקרים של קידוש השם בלבד.

בדומה לכך ניתן לפרש את איזכור נקמת התורה בנוסחי 'אב הרחמים' ביחס לתורה שלמדו תלמידי החכמים מקדשי השם במאות האחת-עשרה, השתיים-עשרה והשלוש-עשרה. אולם אפשר שהזכרת התורה רומזת לשריפת התלמוד כנקודת מוקד. בין הפיוטים האשכנזיים נמצאות מספר קינות לזכר אירועים שהתרחשו במקומות שונים במחצית הראשונה של המאה השלוש-עשרה.³¹ הם מבטאים רגישות מיוחדת כלפי אובדנם של ספרי תורה וחיבורי תורה, במיוחד כאלה שנשרפו, שמגיעה לשיאה בקינתו הארוכה והמפורסמת של המהר"ם, 'שאלי שרופה באש', שנכתבה בעקבות שריפת התלמוד בפריס שחזה בה המהר"ם בהיותו תלמיד של ר' יחיאל בפריס.³² למרות שטרם התברר באיזו מידה שריפת התלמוד גרמה למחסור בספרי תלמוד בצפון צרפת בשנים שלאחר השריפה,³³ אין ספק שהייתה לאירוע הזה השפעה רוחנית וחברתית עמוקה על תלמידי החכמים ועל הקהילה היהודית כולה.³⁴

לאור העובדה שתפילת 'אב הרחמים' אינה מופיעה לפני אמצע המאה השלוש-עשרה (וכן לגבי קטעי תפילה נוספים הדומים לה), מקורה ומוקדה של התפילה נותרו עלומים. אולם ניתן לקוות שמחקר נוסף בכתבי היד יזרה אור נוסף על השאלות שנידונו כאן, ויוביל להבנה טובה יותר של היווצרותה של תפילה אשכנזית מובהקת זו.

31 ראה למשל Susan Einbinder, *Beautiful Death: Jewish Poetry and Martyrdom in Medieval France*, Princeton 2002, pp. 32, 73, 112-113; and Ephraim Kanarfogel, *The Intellectual History and Rabbinic Culture of Medieval Ashkenaz*, chapter 5.

32 ראה איינבנדר, שם, עמ' 27-31, 75-84, 163-164; ועזרא פליישר, היוצרות בהתהוותם והתפתחותם, ירושלים תשמ"ד, עמ' 681, הערה 19.

33 אפרים קנרפוגל, החינוך והחברה היהודית באירופה הצפונית בימי הביניים, תל-אביב תשס"ג, עמ' 130-132; Aryeh Grabois, 'Une consequence du brûlement du Talmud a Paris: le developpement de l'ecole talmudique d'Acree' in *Le brûlement du Talmud à Paris (1242-1244)*, pp. 47-56; Colette Sirat, 'Les manuscrits du Talmud en France du Nord au XIIIe siècle', in *Le brûlement du Talmud à Paris (1242-1244)*, pp. 121-127.

34 ראה למשל ספר שבולי הלקט לר' צדקיה בן אברהם הרופא, מהר" שלמה בובר, וילנא תרמ"ו, דף קכו ע"ב: "וגם מן הרבנים שהיו שם שמענו שעשו שאלת חלום לדעת אם גזירה היא מן הבורא והשיבו להם ודא גזירת אורייתא... ומאותו היום ואילך קבעוהו יחידיים להתענות בו בכל שנה ושנה... תהא אפרה עלינו לכפרה." Ephraim Kanarfogel, 'Dreams as a Determinant of Jewish Law and Practice in Europe during the High Middle Ages', in David Engel, Lawrence Shiffman and Elliot Wolfson (eds.), *Studies in Medieval Jewish Intellectual and Social History – Festschrift in Honor of Robert Chazan*, Leiden 2012, pp. 137-138; שמעון שוורצפוקס, יהודי צרפת בימי הביניים, בני ברק תשס"א, עמ' 216-218. שבולי הלקט ציין ששריפת התלמוד התרחשה ב-1244 ולא ב-1242, ושהשריפה התרחשה בצרפת (במקום לומר שהתרחשה הייתה בפריס). על סמך עובדות אלה שוורצפוקס הציע שהתלמוד נשרף פעמיים (ואולי יותר) – ראשית בפריס ולאחר מכן במקומות אחרים בצפון צרפת. ראה גם Andre Tuilier, 'La condamnation du Talmud par les maitres universitaires parisiens', *Le brûlement du Talmud à Paris*, pp. 59-78.